

OVER JUNG

Anthony Stevens

Over Jung

Lemniscaat Rotterdam

© Nederlandse vertaling Annelies Hazenberg, 1999
Omslagontwerp: Gerolf T'Hooft
Typografie binnenwerk: Pieter Kers
Nederlandse rechten Lemniscaat b.v. Rotterdam 1999

ISBN 90 5637 053 7

Copyright © Anthony Stevens 1990, 1999

Oorspronkelijke titel: *On Jung*

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm, geluidsband of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Druk: Drukkerij Haasbeek, Alphen aan de Rijn

Bindwerk: Boekbinderij De Ruiter, Zwolle

Dit boek is gedrukt op milieuvriendelijk, chloorvrij gebleekt en verouderingsbestendig papier en geproduceerd in de Benelux waardoor onnodig en milieuverontreinigend transport is vermeden.

Inhoud

Voorwoord	6
-----------	---

Deel I De psychologie van Jung

1 De subjectieve factor	10
2 Het onbewuste	19
3 De metapsychologie: Jungs model van de psyche	36
4 De persoonlijke ontwikkeling en de levensfasen	66

Deel II Van de geboorte tot de volwassenheid

5 De kindertijd	92
6 De overgang van de adolescent	136
7 De vroege volwassenheid	168
8 De midlife-overgang	189

Deel III Vanaf de midlifeperiode tot de dood

9 De middelbare leeftijd	210
10 De overgang laat in het leven	252
11 De late volwassenheid	256
12 Besluit	290

Nawoord – Jungs tegenstander: Richard Noll	313
Naschrift	333
Aanbevolen lectuur	335
Bibliografie	337

Voorwoord

In de negen jaar die zijn verstreken na het eerste verschijnen van dit boek, heeft zich een verandering voorgedaan in de wijze waarop het publiek tegen de stichters van de grote analytische tradities aan kijkt. Aanvallen op Sigmund Freud door schrijvers als Frederick Crews, Malcolm Macmillan en Richard Webster hebben van zijn wetenschappelijke reputatie geen draad heel gelaten, en uiterst kritische boeken over Jung hebben algemene aandacht en niet geringe bijval gekregen. Maar terwijl veel van de kritische opmerkingen aangaande Freud degelijk zijn onderbouwd, is de kritiek die op Jung wordt afgevuurd dat niet. Ik heb dan ook achter in dit boek een nieuw hoofdstuk toegevoegd waarin ik de door Jungs felste criticus, Richard Noll, aangedragen beschuldigingen samenvat en grondiger onderzoek dan elders is gebeurd.

Over het geheel genomen hebben Jungs ideeën de tand des tijds beter doorstaan dan die van Freud. Jungs opvatting van dromen als glasheldere blijken van een normaal psychisch functioneren (in plaats van als vermomde verdrongen wensen zoals Freud ze zag) is bevestigd door droomonderzoekers van het niveau van J. Allan Hobson van Harvard. Jungs opvatting van het onbewuste als bestaande uit door de evolutie vormgegeven archetypische neigingen (als tegengesteld aan het freudiaanse standpunt dat het uit verdrongen seksuele driften bestaat) is bevestigd door het nieuwe ras der evolutiepsychologen en -psychiaters, die Jungs 'archetypen' hebben herontdekt in de vorm van hun eigen 'geëvolueerde psychologische mechanismen'. Jungs grote nadruk op de cruciale therapeutische betekenis van het tot stand brengen van een warm, aanvaardend en wederzijds verbond tussen analyticus en patiënt (als tegengesteld aan Freuds pleidooi voor een 'chirurgische' benadering van patiënten die gekenmerkt wordt door kille objectiviteit en grote terughoudendheid op het persoonlijke vlak) wordt onderschreven door de laatste onderzoeken naar het welslagen van de psychotherapeutische behandeling.

De afgelopen jaren is er enige discussie geweest over de status van Jungs memoires *Herinneringen dromen gedachten*. Ten tijde van het ver-

schijnen van de eerste editie van *On Jung* werd algemeen aangenomen dat die delen van de memoires die niet door Jung in eigen persoon waren geschreven, door hem gedictieerd waren aan zijn secretaresse Aniela Jaffé. Het lijkt er nu op dat Jaffé een wat actievere rol heeft gespeeld. Zij heeft als een soort ghostwriter Jungs geheugen aan het werk gezet en zijn denken gestimuleerd door hem een groot aantal vragen voor te leggen, waarop hij vervolgens een reactie gaf. Het op deze wijze verzamelde materiaal vereiste nog heel wat herschikking en bewerking om het voor publicatie geschikt te maken. Aan deze zware taak heeft Aniela Jaffé zich gezet en aldus het nageslacht voor eeuwig aan zich verplicht.

Onderzoekers als Alan Elms en Sonu Shamdasani hebben vastgesteld dat het oorspronkelijke manuscript van *Herinneringen dromen gedachten* flink wat langer was dan de gepubliceerde versie. Bepaalde passages betreffende Jungs reizen door Afrika, en zijn betrekkingen met figuren als William James en Theodore Flournoy, zijn er vanwege hun buitensporige lengte uit gelaten, terwijl materiaal betreffende Jungs relatie met zijn maîtresse Toni Wolff als zijnde vertrouwelijk, en op aandringen van Jungs erfgenamen, is verwijderd.

Vanwege deze weglatingen en vanwege Jaffé's bijdrage hebben sommige critici, met name Richard Noll, gepoogd *Herinneringen dromen gedachten* als Jungs 'pseudo-autobiografie' af te schilderen, als ware het boek een fantasieproduct van Jaffé. Dit is volstrekt absurd. Men zou net zo goed kunnen beweren dat het beroemde *Life of Samuel Johnson* geen enkele waarde heeft omdat de woorden van deze grote man door James Boswell zijn opgeschreven, gerangschikt, geselecteerd, en voor publicatie gereedgemaakt. Het gaat hier geenszins om een posthume hagiografie; het manuscript van Jungs memoires was vóór zijn dood voltooid en door hem van het stempel van authenticiteit voorzien. Zoals Jaffé in haar persoonlijke inleiding zegt: 'Jung heeft het manuscript doorgelezen en goedgekeurd.' Nog steeds handhaaft het zich als een veelzijdig en diep ontroerend verslag van het leven van een der waarlijk grote persoonlijkheden van de twintigste eeuw; zoals Jungs goede vriendin en biografe Barbara Hannah schreef: '[Het] zal altijd de meest intieme en authentieke bron van kennis over Jung blijven'. Ik verontschuldig mij er daarom niet voor dat ik er in de navolgende bladzijden uit put.

DEEL I

**DE PSYCHOLOGIE
VAN JUNG**

De subjectieve factor

In de geschiedenis van het denken levert zo nu en dan een individu een zo buitengewoon belangrijke bijdrage dat zijn naam voor een gehele intellectuele discipline komt te staan. Dit gaat evenzeer op voor de analytische psychologie van Jung als voor de psychoanalyse van Freud, de biologische leer van Darwin, de astronomie van Copernicus of de natuurkundige begrippen van Newton. Alle dragen het stempel van de persoonlijkheid van hun schepper. Maar terwijl bij de natuurwetenschappen het stempel gewoonlijk vervaagt in de loop van de tijd, naarmate de discipline verder aan de visie van haar schepper ontstijgt, maakt in het geval van de dieptepsychologie het stempel een blijvende en onuitwisbare indruk.

De kernideeën van de psychotherapeutische systemen, ontworpen door dat indrukwekkend triumviraat van analytici Sigmund Freud, Alfred Adler en Carl Gustav Jung, zijn rechtstreeks ontsproten aan het persoonlijk leven van hun bedenkers, en geen van hen beseftte dit beter dan Jung. Toen deze Grote Drie aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog na jaren van vruchtbare samenwerking uiteengingen, onderkende Jung dat de breuk eerder te wijten was aan persoonlijke dan aan intellectuele verschillen tussen hen. Elk bezat een ander soort persoonlijkheid die een individueel stel vooroordelen met zich meebracht, waardoor zijn waarneming van de realiteit beïnvloed werd. Jungs theorie van de psychologische typen is uit dit inzicht voortgekomen, evenals zijn stelling dat elk psychologisch systeem, dat van hemzelf inbegrepen, het karakter van een subjectieve bekentenis moet hebben. ‘Zelfs wanneer ik met empirische gegevens werk,’ schreef hij, ‘spreek ik noodzakelijkerwijze over mijzelf’ (GW 4, par. 774). Op hoge leeftijd voegde hij daaraan toe: ‘Mijn leven is datgene wat ik heb gedaan, mijn geestelijke arbeid. Het ene kun je niet los zien van het andere. Het werk is een uitdrukking van mijn innerlijke ontwikkeling’ (HDG, p. 192).

Toen Jung met nadruk verklaarde dat al diegenen die analyticus wens-ten te worden eerst zelf een analyse moesten ondergaan, was dat omdat hij wist dat ze zich bewust dienden te worden van de persoonlijke vooroordelen die ze met zich meedroegen, wilden ze in hun werk ook maar enige mate van objectiviteit bereiken. Deze vooroordelen droegen alle bij aan wat hij de ‘subjectieve factor’ noemde.

Dat de psychiatrie een ontzaglijke persoonlijke betrokkenheid van de kant van de arts vereist, was nu juist de reden waarom Jung zich tot het beroep aangetrokken had gevoeld – dat, en het besef dat de psychiatrie als enige tak van de geneeskunde die beide grote hartstochten van zijn leven in zich verenigde: de natuur en het leven van de geest. In zijn opmerkelijke autobiografie *Herinneringen dromen gedachten* vertelt hij ons over zijn opwinding toen hij als medisch student Krafft-Ebings *Lehrbuch der Psychiatrie* inkeek.

In het voorwoord las hij: ‘Het ligt wel opgesloten in de eigenaardigheid van het vakgebied en in de onvolkomenheid van zijn uitbouw, dat de psychiatrische leerboeken een min of meer subjectief stempel dragen.’ Enkele regels verder duidde de auteur psychosen aan als ‘ziekten van de persoonlijkheid’, en dit had op Jung een waar schokeffect.

Opeens kreeg ik hevige hartkloppingen. Ik moest opstaan en haalde diep adem. Ik voelde me uiterst opgewonden, want in een flits was het me duidelijk geworden dat de psychiatrie mijn enige doel kon zijn. Hier alleen konden de beide stromen van mijn belangstelling samenvloeien en een gezamenlijke bedding vormen. Hier was het gemeenschappelijke ervaringsterrein van biologische en geestelijke feiten dat ik overal gezocht en nog nergens gevonden had. Hier was eindelijk de plaats waar de botsing van natuur en geest werkelijk plaatsvond.

De heftigste reactie kreeg ik toen ik bij Krafft-Ebing over het ‘subjectieve stempel’ van het psychiatrisch leerboek las. Dan is, zo dacht ik, dit leerboek dus ook gedeeltelijk de subjectieve bekentenis van de schrijver, die met zijn vooroordeel, met de totaliteit van zijn zó-zijn, achter de objectiviteit van zijn ervaringen staat en die op de ‘ziekte van de persoonlijkheid’ met de totaliteit van zijn eigen persoonlijkheid antwoordt.

Dit wierp, zegt Jung, een zo volkomen ander, verhelderend licht op de psychiatrie dat hij onherroepelijk in haar ban raakte (HDG, p. 100-101).

Als we het over Jungs psychologie hebben, gebruiken we een onbedoeld *double entendre*, want de door Jung ontwikkelde analytische psychologie is in alle belangrijke opzichten uit zijn eigen psychologische gesteldheid voortgekomen. Deze wisselwerking tussen leven en werk spreekt ook uit de opbouw van dit boek, dat ernaar streeft de basisprincipes van de psychologie van Jung te schetsen binnen de context van het leven dat die principes heeft doen ontstaan. Gehoopt wordt hierbij dat de lezer de betekenis en het wezen van de psychologie van Jung op deze manier vollediger zal ervaren dan het geval zou zijn bij een verslag dat – mijns inziens op kunstmatige wijze – de psychologische discipline zou willen scheiden van de persoonlijke geschiedenis van haar schepper.

Met deze benadering zou ik echter niet willen impliceren dat de analytische psychologie niet meer is dan een hulpmiddel tot het begrijpen van Jungs biografie. Het allerbelangrijkste feit met betrekking tot Jung is dat hij een genie was in introspectie. Door middel van rigoureuze zelfonderzoek, en door wat zich alleen laat beschrijven als een *religieuze* aandacht en zorg voor zijn innerlijk leven, was hij in staat binnen te dringen in en licht te werpen op dat ontoegankelijke achterland van de menselijke geest waarin alle betekenis haar oorsprong vindt. Door zich naar binnen te keren was hij, de individuele mens, in staat de universele mens voor het voetlicht te brengen die in de duistere uithoeken van zijn eigen ziel verscholen zat. Om deze reden verdient zowel hijzelf als zijn psychologie gelijkelijk onze aandacht.

Jungs leven

Carl Gustav Jung werd in 1875 geboren in het dorp Kesswil op de Zwitserse oever van het meer van Konstanz. Hij was de enige zoon van de eerwaarde Paul Achilles Jung (1842-1896), een vriendelijke, maar weinig opmerkelijke plattelandsdominee, en zijn vrouw Emilie, de jongste dochter van Samuel Preiswerk (1799-1871), de professor bij wie Paul Jung als theologiestudent Hebreeuws had gevolgd.

Later in zijn leven zou Jung verklaren dat de grootouders een even gro-

te invloed op de levensloop van een individu kunnen uitoefenen als de ouders, en in zijn eigen geval was dit waarschijnlijk waar. Het is zeker zo dat allebei zijn grootvaders ongewone mannen waren. Samuel Preiswerk, een vooraanstaand theoloog en hebraïst, was eerste predikant in Bazel en een vroeg voorvechter van het zionisme. Naar het schijnt had hij zijn leven aan de studie van het Hebreeuws gewijd omdat hij meende dat dat de taal was die in de hemel werd gesproken. Hij was een overtuigd spiritist, die zich na de dood van zijn eerste vrouw nog regelmatig met haar onderhield, en wanneer hij zijn preken opstelde moest Emilie absoluut achter hem zitten om boze geesten af te weren. Jungs grootmoeder, Samuel Preiswerks tweede vrouw, heette ook helderziende te zijn, evenals andere leden van haar familie, van wie de meesten in huizen schijnen te hebben gewoond waar 's nachts voortdurend gebons en geklop werd vernomen. Dergelijke verschijnselen hebben Jung altijd mateloos geboeid, en religieuze vraagstukken zijn hem tot het einde van zijn leven blijven bezighouden.

Jungs grootvader van vaders kant heeft een nog grotere invloed op hem uitgeoefend. Eveneens de voornamen Carl Gustav dragend, was deze roemrijke figuur in Bazel zoiets als een legende; hij was daar praktiserend arts tot aan zijn dood in 1864, op de leeftijd van zeventig jaar. Hij was rector van de Universiteit van Bazel, Grootmeester van de Vrijmetelaars van Zwitserland, en schrijver van talrijke toneelstukken en wetenschappelijke werken. Zelf vader van veertien kinderen uit twee huwelijken, heette hij de onwettige zoon te zijn van Goethe, met wie hij een fysieke gelijkenis vertoonde. Ook hij had belangstelling voor de behandeling van geestesziekten; hij probeerde, overigens zonder succes, de instelling van een leerstoel voor psychiatrie in Bazel financieel rond te krijgen, en stichtte een tehuis voor zwakbegaafde kinderen, aan wie hij veel toegewijde zorg besteedde.

Jung werd duidelijk geïntrigeerd door de gedachte dat Goethe mogelijk zijn overgrootvader was geweest, en ofschoon hij het altijd over 'die ergerlijke legende' had, spande hij zich toch niet bijzonder in om de onwaarschijnlijkheid ervan te benadrukken. Over het geheel genomen lijkt hij niet in het Goethe-verhaal te hebben geloofd, maar het beeld van zijn grootvader Jung oefende ongetwijfeld een sterke aantrekkingskracht op

hem uit. Het is heel goed mogelijk dat het hem ertoe heeft gebracht medicijnen te gaan studeren en hem heeft gesterkt in zijn keuze voor een carrière in de psychiatrie.

De feitelijke omstandigheden van Jungs leven zijn snel verteld. Toen hij een half jaar oud was verhuisde Jungs familie naar Laufen, dicht bij de watervallen in de Rijn, waar ze bleven wonen tot hij vier was. In 1879 verhuisden ze opnieuw, naar een dorp net buiten Bazel (nu een buitenwijk) dat Klein-Hüningen heette. Ze kwamen er in een fraaie pastorie te wonen. Naast de zorg voor zijn gemeenteleden nam Paul Jung de taak op zich van zielenherder in de inrichting voor geesteszieken te Friedmatt. Carl bezocht de dorpsschool, en ging vervolgens naar het gymnasium in Bazel, in 1884, het geboortjaar van zijn zusje Gertrud. In 1895 schreef hij zich in aan de universiteit van Bazel als student natuurwetenschappen en geneeskunde. Hij studeerde af in 1900 en werd, aangezien hij had besloten zich te specialiseren in de psychiatrie, assistent bij Eugen Bleuler, een van de meest vooraanstaande psychiaters van zijn tijd, in het Burghölzli-ziekenhuis. Dit had internationale faam verworven als de Psychiatrische Kliniek van de universiteit van Zürich.

In 1903 trouwde Jung met Emma Rauschenbach (1882-1955), de dochter van een rijke industrieel uit Schaffhausen. Tussen 1904 en 1914 kregen ze vijf kinderen: vier dochters en een zoon. In 1905 werd Jung benoemd tot docent psychiatrie aan de universiteit van Zürich en kreeg hij een vaste aanstelling als arts bij het Burghölzli. Door zijn research met Galtons woordassociatietest begon hij een reputatie in de psychologische wereld op te bouwen. Toen dit onderzoek in 1906 werd gepubliceerd, kwam hij in contact met Sigmund Freud, en in maart 1907 bracht hij hem in Wenen een bezoek. Bij deze gelegenheid onderhielden ze zich dertien uur achtereenvolgend met elkaar; ze schijnen toen zeer van elkaar onder de indruk te zijn geweest. Er volgde een periode van eendrachtige samenwerking, voornamelijk per brief.

In 1909 werden beide mannen uitgenodigd door de Clark University in Worcester, Massachusetts; Freud om lezingen over de psychoanalyse te geven en Jung om zijn werk met de woordassociatietest toe te lichten. Ze reisden samen naar de Verenigde Staten, en onderweg hielden ze lange discussies en analyseerden ze elkaars dromen. Het volgend jaar, 1910, zag

de oprichting van het Internationaal Psychoanalytisch Genootschap, waarvan Jung de eerste voorzitter was tot zijn aftreden in 1914, toen hij uiteindelijk brak met Freud. Daarna gaf hij ook zijn lectoraat aan de universiteit van Zürich eraan en trok zich, aangezien hij ook geen aanstelling aan het Burghölzli meer had, terug in zijn huis aan het meer te Küsnacht, om zich geheel op zijn privé-praktijk en zijn eigen onderzoek te concentreren.

Tussen 1914 en 1918 maakte hij een langdurige periode van psychologische verwarring door die zeer uiteenlopend is beschreven: als een midlifecrisis, een zenuwinzinking, een psychose, een creatieve ziekte en zijn ontpopping tot hogepriester. Wat het ook mocht zijn dat hem teisterde, hij gebruikte de ervaring om zijn psychologisch inzicht te verdiepen en tekende nauwgezet al het overvloedige materiaal op dat tijdens zijn langdurige ziekte uit zijn onbewuste opborrelde. Hij herstelde zich in het jaar onmiddellijk na de wapenstilstand van 1918, toen hij commandant was van een kamp voor Britse geïnterneerden bij het Château d'Oex.

De rest van zijn leven besteedde hij aan het onderzoeken van wat hem was overkomen gedurende dat wat hij beschreef als zijn 'experiment met het onbewuste'. Deze research zette hem aan tot een uitvoerige studie van het gnosticisme, de vergelijkende godsdienstwetenschappen, mythologie en alchemie. Ook ondernam hij antropologische expedities naar de Pueblo-indianen van Nieuw Mexico (1924-1925) en naar de Elgonyi's in Kenia (1925-1926).

Gedurende de gehele tweede helft van zijn leven en tot op hoge leeftijd bleek hij een zeer vruchtbaar schrijver; in deze periode publiceerde hij de meeste boeken, artikelen en wetenschappelijke verhandelingen die samen de achttien delen van zijn *Gesammelte Werke* vormen. Hij bleef patiënten ontvangen tot hij diep in de zeventig was en onderhield tot het einde van zijn leven een briefwisseling met mensen over de gehele wereld. Op 6 juni 1961 stierf hij op vijfentachtigjarige leeftijd thuis in Küsnacht, zes jaar na de dood van zijn vrouw.

Over het algemeen is zijn leven weinig sensationeel te noemen; en diegenen die *Herinneringen dromen gedachten* opslaan in de hoop de hierboven gegeven kale feiten te kunnen aanvullen met intieme details over Jungs persoonlijke relaties of over zijn ontmoetingen met de vele belang-

rijke mensen die hem kwamen opzoeken, zullen bedrogen uitkomen. Want ofschoon hij veel vreugde schiep in het contact met de medemens, kwam voor hem ‘het werk’ op de eerste plaats. Hiermee bedoelde hij zijn inspanningen om de uit het onbewuste opwellende dromen en symbolen vast te leggen en te doorgronden. Tot op de dag van vandaag hebben jungianen het zelden over het *analyseren* van mensen: zij *werken* met hen.

Het werk

Jung is tijdens zijn leven werkzaam geweest als psycholoog en als psychiater; daarnaast werd hij ook nog een van de briljantste analytici ter wereld. Omdat men soms in het ongewisse verkeert over het onderscheid tussen deze specialismen, doen wij er misschien goed aan eerst enkele definities te geven. Een *psychiater* is een arts die gespecialiseerd is in de behandeling van allerlei vormen van geestesziekte; een *analyticus* is een (al dan niet medisch bevoegde) therapeut die zich concentreert op de behandeling van één groep geestelijke stoornissen – de neurosen – via langdurig en zorgvuldig onderzoek naar grotendeels onbewuste processen; een *psycholoog* is zuiver wetenschappelijk bezig met het onderzoek naar alle geestestoestanden en alle vormen van gedrag, normaal of abnormaal, bij mens of dier.

In de tijd dat Jung als psychiater aan de medische staf van het Burghölzli-ziekenhuis te Zürich verbonden was (van 1900 tot 1909) was hij, zoals ik al eerder heb vermeld, verantwoordelijk voor een belangrijk gedeelte zuiver psychologisch onderzoek met gebruikmaking van de woordassociatietest. Hiermee werden het bestaan en de wijze van functioneren van onbewuste complexen aangetoond. Jungs werk als analyticus begon met de samenwerking met Sigmund Freud, tijdens welke periode hij hielp de psychoanalyse als internationale beweging ingang te doen vinden, en kwam tot volle ontplooiing na zijn midlifecrisis, toen hij zijn eigen therapeutische systeem ontwikkelde. Dit noemde hij eerst ‘psychologie van de complexen’ en later ‘analytische psychologie’, ter onderscheiding van Freuds ‘psychoanalyse’.

Analytici van beide scholen worden soms aangeduid als ‘dieptepsychologen’, waarbij ‘diepte’ slaat op datgene waarop hun onderzoek zich

in hoofdzaak richt – het onbewuste deel van de geest. Over het algemeen hebben Jung en zijn volgelingen altijd de voorkeur gegeven aan de termen ‘psyche’ en ‘psychisch’ boven ‘geest’ of ‘geestelijk’, omdat *psyche* verwijst naar het totale geestelijke apparaat, naar zowel het onbewuste als het bewuste deel daarvan, terwijl ‘geest’ in het dagelijks taalgebruik wordt gebruikt voor dat aspect van het geestelijk functioneren dat volledig bewust is.

Uit de oorspronkelijke door Freud, Adler en Jung gegroundveste disciplines hebben zich andere analytische scholen ontwikkeld, die echter alle het bewustzijn zien als de top van de psychische ijsberg. Zij gaan te werk vanuit de gedachte dat alle menselijk gedrag gemotiveerd en ook grotendeels bepaald wordt door delen van de psyche waartoe het bewustzijn niet rechtstreeks toegang heeft. Deze ontoegankelijke delen worden aangeduid met de algemene term ‘het onbewuste’.

Dit is in vele opzichten een ongelukkige benaming; men zou eruit kunnen opmaken dat het onbewuste zoets is als de pijnappelklier, of een locatie zoals Parijs of de Kaspische Zee. In werkelijkheid is het noch een ding, noch een plek: het is een proces, met een geheel eigen dynamiek, waarop het bewuste ik als een jockey voortrijdt. ‘Het onbewuste’ is derhalve niet meer dan een hypothese. Dat het bestaat is niet afdoende te bewijzen; het is slechts op te maken uit de wijze waarop het zich manifesteert in symbolen, symptomen en gedragingen. Niettemin is het een nuttige hypothese gebleken, zonder welke geen analyticus het kan stellen.

Volgens de jungiaanse zienswijze is iemands geestelijke gezondheid (of ziekte) afhankelijk van de, in de loop van de individuele ontwikkeling bereikte, functionele wisselwerking tussen bewuste en onbewuste processen. De therapeutische toepassing van de dieptepsychologie heeft vooruitgang geboekt door het onderzoek naar deze relatie en de ontwikkeling van corrigerende technieken wanneer er iets in lijkt scheef te gaan. Bovendien is de interactie tussen bewuste en onbewuste niet alleen belangrijk voor de instandhouding van de geestelijke gezondheid, maar ook voor het ontwikkelen van creatieve activiteit, zij het op kunstzinnig of op wetenschappelijk gebied. Ze is beslissend voor wat Jung uiteindelijk als het hoogste doel van alle menselijk streven beschouwde, de ontwikkeling van de per-

soonlijkheid, waardoor het individu zo volledig mens wordt als voor hem of haar maar mogelijk is. Hij noemde dit 'individuatie', en op grond van zijn eigen ervaringen in de jaren na zijn breuk met Freud stelde hij dat deze te bereiken was door zich open te stellen voor de intense beleving van de eigen onbewuste processen. Deze gedachte vatte hij samen in de eerste zin van zijn autobiografie, waaraan hij op tweeëntachtigjarige leeftijd begon: 'Mijn leven', schreef hij, 'is de geschiedenis van een zelfverwerkelijking van het onbewuste.' (HDG, p. 15.)

Aangezien het onbewuste een zo fundamentele rol speelt bij ons thema, is het van cruciaal belang dat wij de oorsprong en geschiedenis nagaan van zijn ontwikkeling als begrip, want alleen dan zullen we het belang van Jungs leven en werk naar waarde kunnen schatten. Dat Jung een van de grote pioniers bij de verkenning van het onbewuste is geweest valt nauwelijks te betwisten, maar het zou niet juist zijn aan te nemen dat hij een der eersten is geweest. Alle individuele bijdragen, groot en klein, vloeien voort uit een stroom die haar bronnen vindt in de verre uitlopers van de antieke wereld, en als we Jungs bijdrage willen begrijpen in de context van zijn leven, dan is evenzeer van belang dat we zijn leven begrijpen in de context van zijn cultuur. Daarover zouden op zichzelf al vele boeken te schrijven zijn. Wij moeten ons hier beperken tot een zeer korte bespreking van de totstandkoming van 'het onbewuste' als begrip. Wanneer we hebben vastgesteld wat Jung van anderen heeft geërfd, zullen we het belang van zijn persoonlijke bijdrage en de waarde van hetgeen hij ons heeft nagelaten beter kunnen beseffen.

Het onbewuste

Het onbewuste is niet door Freud ‘ontdekt’, zoals sommige propagandisten van zijn werk ons willen doen geloven. Naar uit de onderzoeken van Henri Ellenberger (1970) en Lancelot Whyte (1979) duidelijk is geworden, bestaat reeds lang het inzicht dat er delen van de psyche zijn die zich aan het bewustzijn onttrekken. Het besef dat er verschillende bewustzijnsniveaus bestaan treft men al aan bij de oude Egyptenaren, Hebreërs, Hindoes, en bij de christenen uit de Middeleeuwen, en het is zonneklaar dat al sinds het begin van de beschaving oorspronkelijke denkers geïntrigeerd zijn geweest door die aspecten van het leven die gewoonlijk buiten ons gezichtsveld blijven. St.-Augustinus (354-430), de vroegchristelijke theoloog, duidde met zijn gebruikelijke precisie op het onbewuste, toen hij vaststelde: ‘Ik kan niet alles bevatten wat ik ben.’ Dat hij dingen beleefde waarop hij geen greep had, baarde hem grote zorgen, omdat hij zich onder andere afvroeg in hoeverre hij moreel aansprakelijk kon worden gesteld voor zijn dromen.

Bij de ontwikkeling van een begrip als ‘het onbewuste’ laten zich drie stadia onderscheiden: in de eerste plaats moet de idee *voorstelbaar* zijn; na haar introductie wordt ze, vooropgesteld dat ze gehoor vindt, *actueel*; en ten slotte wordt ze, als ze de toets van de tijd doorstaat, *effectief*. Wanneer we deze stadia toepassen op de geschiedenis van de idee van het onbewuste, dan wordt duidelijk dat ze voorstelbaar was rond 1700, actueel rond 1800 en effectief rond 1900 (Whyte, 1979). Het *bestaan* van het onbewuste is dus vastgesteld in de periode van 1700 tot 1900. Onderzoek naar de *structuur* en de *functie* ervan begon echter pas in de jaren negentig van de vorige eeuw, bij Sigmund Freud – en dat is een maatstaf voor zijn genie.

Tallozen hebben bijgedragen aan onze kennis van het onbewuste, en daarom is het handig om hen voor nadere beschouwing in vier hoofd-

groepen in te delen: die van de filosofen, beoefenaars van hypnose, psychologen en analytici. We beginnen met de filosofen, omdat zij meer hebben gedaan dan wie ook om het begrip te ontwikkelen en te verhelderen.

De filosofen

De eerste moderne denker op wiens conto een heldere formulering van de idee van het onbewuste kan worden geschreven, was Gottfried von Leibniz (1646-1716). Volledige erkenning van het onbewuste als een dynamisch principe dat aan het bewustzijn ten grondslag ligt, werd echter pas bereikt in de negentiende eeuw, toen het een centraal onderwerp van studie werd voor de Duitse filosofen Von Schelling, Hegel, Schopenhauer en Nietzsche. Ieder van deze denkers heeft Jung beïnvloed, en vele stellingen van de analytische psychologie vinden hun vooraankondiging in hun werken.

Een belangrijke mijlpaal was de publicatie in 1868 van *Die Philosophie des Unbewussten* door Eduard von Hartmann (1842-1906). Dit omvangrijke werk was een compendium van alles wat er tot op dat moment over het onbewuste was geschreven. Het werd uit het oorspronkelijke Duits in het Frans en Engels vertaald en beleefde vele herdrukken in alle drie talen. De invloed die het op de Europese cultuur heeft gehad is moeilijk te overschatten, en tezamen met het grote aanzien dat Schopenhauer en Nietzsche genoten, zorgde Von Hartmanns werk ervoor dat tegen het einde van de negentiende eeuw het onbewuste een bekend en geaccepteerd begrip was geworden, en dat er een uitstekende filosofische voedingsbodem voorhanden was waarin het vruchtbare genie van Sigmund Freud kon ontkiemen en tot volle wasdom komen.

De beoefenaars van hypnose

Terwijl de filosofen de idee van het onbewuste vorm hadden gegeven, waren het degenen die zich bezighielden met de behandeling van geestesziekten die voorzagen in het empirisch bewijsmateriaal dat de hypothese enige wetenschappelijke status kon verlenen. Men zou kunnen zeg-

gen dat de moderne dynamische psychiatrie begonnen is met de introductie van de controversiële techniek die de Weense arts Franz Anton Mesmer (1734-1815) heeft ontwikkeld. Mesmer werd beroemd en berucht om zijn succesvolle behandeling van uiteenlopende zenuwaandoeningen door middel van iets wat tegenwoordig hypnose heet, maar wat Mesmer ‘dierlijk magnetisme’ noemde. De door Mesmer ontwikkelde technieken werden door anderen overgenomen, van hun mystieke associaties ontdaan en met succes toegepast in zowel Engeland als Frankrijk.

De meest vermaarde pleitbezorger van de hypnose was de eminente Franse neuroloog Jean-Martin Charcot (1825-1893), die haar gebruikte bij het onderzoek naar en de behandeling van hysterie. Hij kon aantonen dat de hysterische verlamming haar oorsprong vindt in de psyche, door via hypnotische suggestie bij gezonde proefpersonen identieke verlammingen op te wekken. Hij toonde ook aan dat proefpersonen op bevel blind, doof, spastisch en cataleptisch konden worden, hallucinaties konden krijgen, en bovendien het eigenaardige verschijnsel van de *meervoudige persoonlijkheid* konden gaan vertonen, waarbij zich in één en dezelfde persoon twee of meer ogenschijnlijk afzonderlijke persoonlijkheden openbaren.

De belangstelling voor de meervoudige persoonlijkheid is oeroud, en gaat terug op de idee van ‘bezetenheid’ door wezensvreemde geesten. Tot op de dag van vandaag heeft men het verschijnsel gezien als behorend tot het terrein van de geestenbezweerder. Toen het in de negentiende eeuw onderwerp van wetenschappelijke studie werd, dacht men oorspronkelijk dat meervoudige persoonlijkheden alleen maar ‘tweevoudig’ waren; later kwam men tot het inzicht dat het onbewuste zich gedraagt als een matrix waaruit hele reeksen subpersoonlijkheden kunnen voortkomen. Charcot was van mening dat afgescheiden of afgespleten fragmenten van de totale persoonlijkheid hun eigen onbewuste ontwikkeling konden doormaken en zich vervolgens onder hypnose konden openbaren, of zich bij een klinische stoornis spontaan manifesteerden.

Deze belangrijke gedachte werd overgenomen door Charcots leerling Pierre Janet (1859-1947), die deze ‘gelijktijdige psychologische existenties’ in verband bracht met wat hij ‘onderbewuste vaste ideeën’ noemde. ‘Zo’n idee,’ schreef Janet, ‘ontwikkelt zich als een virus in een voor de persoon

ontogankelijk hoekje van de persoonlijkheid, oefent zijn invloed uit langs onderbewuste weg, en veroorzaakt alle hysterische stoornissen en geestesziekten.' Toen Jung later het begrip 'complex' definieerde en in de psychologie introduceerde, stelde hij dit gelijk aan Janets *idée fixe sub-consciente*. Jung huldigde ook de opvatting dat de persoonlijke psyche is opgebouwd uit een aantal subpersoonlijkheden die zich in dromen en fantasieën 'personifiëren'.

Het werk van Charcot en Janet is voor de grondlegging van de dieptepsychologie onmisbaar geweest: Freud heeft in 1885 onder de eerste gestudeerd, en Jung tijdens het wintersemester van 1902-1903 onder de laatste. Onder invloed van Charcots ideeën legde Freud zijn werk als klinisch neuroloog neer, stapte over op de dynamische psychologie en begon zijn samenwerking met Joseph Breuer (1842-1925) in Wenen.

Breuer paste al enige tijd met succes hypnose toe bij de behandeling van hysterische aandoeningen en beweerde vooral veel te bereiken met de techniek van het *afreageren*, waarbij de onder hypnose verkerende patiënt wordt aangemoedigd om de voor de aandoening verantwoordelijke traumatische ervaringen opnieuw te beleven en daarbij de bijbehorende heftige emoties de vrije teugel te laten (een proces dat resulteerde in 'catharsis' ofwel reiniging). Freud was zeer onder de indruk van Breuers resultaten en noemde zelf als begindatum van de psychoanalyse Breuers behandeling van de patiënte Anna O., 'wier talrijke hysterische symptomen één voor één verdwenen toen Breuer haar opnieuw de specifieke omstandigheden kon laten oproepen die tot hun ontstaan hadden geleid'. Zo verdwenen bijvoorbeeld haar slikproblemen toen ze zich de afkeer herinnerde (en tegenover Breuer 'afreageerde') die ze had gevoeld toen een hond water uit haar glas had gelikt.

Zoals we zullen zien schoof Freud de hypnose weldra terzijde ten gunste van zijn eigen werkwijze met de *vrije associatie*, die patiënten in staat stelt vergeten of onderdrukte herinneringen bij volledig bewustzijn weer naar boven te halen. Niettemin kan naar waarheid worden gesteld dat de toepassing van hypnose en het onderzoek naar de effecten ervan een rol van fundamenteel belang hebben gespeeld bij het zichtbaar maken van de grote invloed van onbewuste krachten, en bij de ontwikkeling van de noodzakelijke therapeutische technieken om deze onbewuste compo-

nenten voor het bewustzijn toegankelijk te maken. Ofschoon Jung zelf weinig met hypnose heeft gedaan, had hij nooit zijn theorieën kunnen formuleren als anderen er niet vóór hem mee hadden gewerkt.

De psychologen

De psychologie is een laatkomer op het wetenschappelijk toneel geweest; ze maakte pas in de tweede helft van de negentiende eeuw haar entree als onafhankelijke discipline. De beoefenaar van deze nieuwe wetenschap die het meest aan het experimentele onderzoek naar het onbewuste heeft bijgedragen, is de Engelse arts, chemicus en wiskundige Francis Galton (1822-1911) geweest. Galton was degene die de woordassociatietest ontwierp die Jung later uitvoerig zou gebruiken bij zijn onderzoek naar complexen, en die toevallig ook de aanleiding is geweest tot zijn kennismaking met Freud en de daaropvolgende periode van vriendschap en samenwerking. Bij deze test wordt aan een proefpersoon een reeks woorden voorgelezen, met het verzoek op elk ervan te reageren met het eerste woord dat hem invalt. Galton bevond dat deze reacties niet in het wilde weg gegeven werden, of via een bewuste tussenkomst van de wil, maar automatische uitingen waren van gedachten, gevoelens en herinneringen die de proefpersoon aan het stimuluswoord koppelde. Zoals gezegd hebben we aan Jung het inzicht te danken dat deze gedachten, gevoelens en herinneringen zich groeperen tot dynamische samenhangen ('complexen'), die functioneren als subpersoonlijkheden of Janets 'idées fixes'.

Vanuit Jungs psychologie als geheel bezien is echter het belangrijkste psychologische onderzoek dat van Théodore Flournoy (1854-1920) geweest, die vijf jaren heeft gewijd aan de nauwgezette bestudering van één vrouw, een spiritistisch medium dat Catherine Muller heette (maar beter bekend was onder haar pseudoniem Helen Smith). In trance deed Helen Smith uitvoerig verslag van haar vorige levens als koningin Simandini uit het India van de vijftiende eeuw, als koningin Marie-Antoinette en als bewoonster van de planeet Mars, waarvan ze de taal vloeiend sprak. Velen geloofden in haar authenticiteit, anderen hielden haar voor een oplichtster. Flournoy kwam tot de conclusie dat geen van beide kampen gelijk had. Hij huldigde de opvatting dat de dingen die ze zei 'romantische ver-

zinsels van de subliminale verbeelding' waren, en evenzovele bewijzen voor het mythevormend vermogen van het onbewuste. Hij tekende alles op wat Helen zei, analyseerde het, en toonde aan dat de inhoud van haar in trance gedane uitingen waren terug te voeren op vergeten herinneringen (bijvoorbeeld boeken die ze als kind had gelezen) – een verschijnsel waarvoor Flournoy de term *cryptomnesie* bedacht (letterlijk 'verborgen herinnering'). Bij filologisch onderzoek van haar 'Martiaanse' uitspraken bleken deze te bestaan uit vervormde Hongaarse woorden (Helens vader was van Hongaarse afkomst) op basis van Franse grammaticale constructies (Frans was haar moedertaal).

Andere psychologen deden research naar verwante fenomenen zoals het laten dansen van tafels, het opsporen van water met een wichelroede, en het werken met het ouijabord, en kwamen tot de slotsom dat de verschijnselen niet aan 'geesten' waren toe te schrijven, maar aan onbewuste gedachten die de deelnemers onbewuste bewegingen deden maken. Eén techniek waarop de spiritisten dol waren, automatisch schrijven, werd door de psychologen zelfs geleend als een nuttig hulpmiddel bij het onderzoek naar het onbewuste.

Jung, die zijn leven lang belangstelling voor het paranormale heeft gehad, werd duidelijk zeer door al deze studies geboeid, en ook sterk door Flournoys onderzoek naar Helen Smith beïnvloed bij de keuze van het onderwerp voor zijn eigen proefschrift, dat hij presenteerde in 1902 en dat de titel droeg *Zur Psychologie und Pathologie sogenannter occulter Phänomene*. Freud daarentegen had voor dergelijke zaken geen belangstelling. Hij voelde er hoogstens afkeer voor. Maar in ieder geval voorzagen de psychologen de analytici van empirisch bewijsmateriaal voor dynamische componenten in het onbewuste.

De analytici

Tegen het einde van de negentiende eeuw was men tot een aantal conclusies gekomen over de aard en de functie van het onbewuste deel van de geest. Deze conclusies laten zich samenvatten in de volgende stellingen:

- 1 veel van onze processen van waarneming en ideeënvorming spelen zich af onder de drempel van het bewustzijn – een gedachte die wordt weergegeven door termen als Helmholtz' 'onbewuste bewerking van stimuli' en W.B. Carpenters (1813-1885) 'onbewuste hersenwerking';
- 2 in het onbewuste liggen talrijke herinneringen en waarnemingen opgeslagen waarvan het individu bewust niets weet; deze zijn via hypnose terug te halen, en daarbij treedt het verbluffende verschijnsel van de hypnotische hypermnésie op (de betrokkene herinnert zich dingen tot in uitzonderlijke details);
- 3 via bewuste inspanning verworven vaardigheden – zoals fietsen of het spreken van een vreemde taal – worden een automatisme en functioneren verder onbewust;
- 4 het onbewuste bezit een creatieve, mythescheppende functie, die in staat is tot het onbegrensd produceren van dromen, mythen, verhalen, beelden, symbolen en ideeën, en die in pathologische toestanden waken, hallucinaties en de diverse manifestaties van hysterie kan oproepen;
- 5 het onbewuste treedt op als een dynamische kracht; Mesmers oorspronkelijke idee van een 'magnetisch fluïdum' werd vervangen door de idee van psychische energie, die kan worden afgeremd, gesublimeerd, en van de ene psychische component op de andere overgebracht;
- 6 onder de bewustzijnsdrempel bestaan subpersoonlijkheden, die óf spontaan tot ontwikkeling komen, óf delen zijn van de bewuste persoonlijkheid die van het bewuste zijn 'afgescheiden' of afgesplitst zijn geraakt; deze subpersoonlijkheden kunnen opduiken in dromen of fantasieën, of aan de dag treden in een hypnotische of mediamieke trance of bij gevallen van meervoudige persoonlijkheid.

Toen Freud in 1886 zijn praktijk in Wenen opende was het besef van de klinische betekenis van het onbewuste derhalve al goed doorgedrongen. We hebben gezien hoe sterk Charcot en Breuer Freuds denken aanvankelijk hebben beïnvloed. Freud streefde deze beide voortrekkers voorbij doordat hij beseftte dat een neurose een veel gecompliceerder probleem is dan een van beiden leek te onderkennen, en dat hypnose geen techniek